

KOGNITIV MOTIVATSIYANING O'QUVCHILAR INTELLEKTUAL FAOLLIGIGA TA'SIRI: NAZARIY TAHLIL VA EMPIRIK TADQIQOT

M.I.Idiyeva¹

Mas'ul muallif: Idiyeva
Manuchehra Ikrom qizi, Buxoro
davlat universiteti tayanch
doktoranti.

Accepted: 22 Sentabr 2026

Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
This article is an open access
article distributed under the terms
and conditions of the Creative
Commons Attribution (CC-BY-4.0)
license.

Iqtibos uchun: Idiyeva, M. I.
KOGNITIV MOTIVATSIYANING
O'QUVCHILAR INTELLEKTUAL
FAOLLIGIGA TA'SIRI: NAZARIY
TAHLIL VA EMPIRIK TADQIQOT /
M. I. Idiyeva // Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
— 2026. — T. 9, № 2. — B.
186–188.

1. Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqola kognitiv motivatsiyaning o'quvchilar intellektual faolligiga ta'sirini nazariy va empirik jihatdan tadqiq etadi. Nazariy qismda O'z-o'zini belgilash nazariyasi (Deci & Ryan, 1985), attribution nazariyasi (Weiner, 1986) va maqsad yo'nalishi nazariyasi (Dweck, 1986) tahlil qilingan hamda ularning intellektual faollikka ta'siri ko'rib chiqilgan. 14–17 yoshli 90 nafar o'rta maktab o'quvchisi ishtirokida o'tkazilgan korrelyatsion tadqiqot natijalari ichki kognitiv motivatsiya va intellektual faollik o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik ($r=0.79$, $p<0.001$) mavjudligini, tashqi motivatsiyaning ta'siri esa zaif va beqaror ekanligini isbotladi. Maqolada amaliy psixologik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv motivatsiya, intellektual faollik, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, o'z-o'zini belgilash nazariyasi, attribution, maqsad yo'nalishi.

ВЛИЯНИЕ КОГНИТИВНОЙ МОТИВАЦИИ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ УЧАЩИХСЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация. Настоящая статья теоретически и эмпирически исследует влияние когнитивной мотивации на интеллектуальную активность учащихся. В теоретической части анализируются теория самодетерминации (Deci & Ryan, 1985), теория атрибуции (Weiner, 1986) и теория целевой ориентации (Dweck, 1986). Корреляционное исследование ($N=90$) выявило сильную положительную связь между внутренней мотивацией и интеллектуальной активностью ($r=0.79$, $p<0.001$).

Ключевые слова: когнитивная мотивация, интеллектуальная активность, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, теория самодетерминации, атрибуция, целевая ориентация.

THE INFLUENCE OF COGNITIVE MOTIVATION ON STUDENTS' INTELLECTUAL ACTIVITY: THEORETICAL ANALYSIS AND EMPIRICAL RESEARCH

Abstract. This article theoretically and empirically examines the influence of cognitive motivation on students' intellectual activity. The theoretical section analyses Self-Determination Theory (Deci & Ryan, 1985), Attribution Theory (Weiner, 1986), and Goal Orientation Theory (Dweck, 1986). A correlational study ($N=90$) demonstrated a strong positive relationship between intrinsic motivation and intellectual activity ($r=0.79$, $p<0.001$).

Keywords: cognitive motivation, intellectual activity, intrinsic motivation, extrinsic motivation, self-determination theory, attribution, goal orientation.

Kirish. Motivatsiya psixologiyasi uzoq tarixga ega bo'lib, hozirgi kunda ham ta'lim psixologiyasida muhim o'rinni egallaydi. Kognitiv motivatsiya — bilishga yo'naltirilgan motivatsiya turi — o'quvchining intellektual faolligini, o'quv samaradorligini va shaxsiy rivojlanishini belgilovchi asosiy psixologik kuch sifatida e'tirof etilmoqda (Ryan & Deci, 2000). Biroq kognitiv motivatsiyaning turli shakllari (ichki va tashqi) intellektual faollikka turlicha ta'sir ko'rsatishi va bu farqning mexanizmlari psixologiyada hamon munozarali masala bo'lib qolmoqda. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish hamda bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytirish ustuvor pedagogik va psixologik vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim samaradorligi nafaqat o'quvchilarga taqdim etilayotgan bilimlar mazmuni va o'qitish metodlariga, balki ularning bilish jarayonlariga bo'lgan ichki qiziqishi, yangi ma'lumotlarni egallashga intilishi va intellektual faoliyatga jalb etilish darajasiga ham bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, kognitiv motivatsiyaning o'quvchilar intellektual faolligiga ta'sirini o'rganish ta'lim psixologiyasining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Kognitiv motivatsiya shaxsning yangi bilimlarni egallash, mavjud bilimlarini kengaytirish, muammoli vaziyatlarni anglash va intellektual qiyinchiliklarni bartaraf etishga bo'lgan ichki intilishi bilan tavsiflanadi. U o'quvchining bilishga bo'lgan ehtiyoji, qiziquvchanligi, izlanishga moyilligi va bilim olish jarayonidan qoniqish hosil qilishi kabi psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq. Kognitiv motivatsiya yetarlicha rivojlangan

sharoitda o'quvchi ta'lim jarayonining passiv ishtirokchisi bo'lib qolmay, balki bilimlarni mustaqil izlash, savollar qo'yish, muqobil yechimlarni tahlil qilish va o'z fikrini asoslashga intiluvchi faol subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

O'quvchilarning intellektual faolligi esa ularning bilish jarayonlarida faol ishtirok etishi, fikrlash operatsiyalaridan foydalanishi, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilishi hamda o'zlashtirilgan bilimlarni yangi sharoitlarda qo'llay olishida namoyon bo'ladi. Mazkur faollik diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va refleksiya kabi kognitiv jarayonlarning o'zaro uyg'unligi asosida rivojlanadi. Bunda kognitiv motivatsiya intellektual faoliyatni boshlash, uni davom ettirish va yuzaga keladigan qiyinchiliklarga qaramay, bilish maqsadiga erishishga intilishni qo'llab-quvvatlovchi ichki psixologik omil vazifasini bajaradi.

Kognitiv motivatsiya va intellektual faollik o'rtasidagi munosabat bir yo'nalishli jarayon bo'lmay, o'zaro ta'sir xususiyatiga ega. O'quvchining bilishga bo'lgan ichki ehtiyoji intellektual izlanishni rag'batlantirsa, muvaffaqiyatli bilish faoliyati, yangi kashfiyotlar va muammolarning mustaqil yechimi, o'z navbatida, uning kognitiv qiziqishini yanada kuchaytirishi mumkin. Shu sababli ushbu ikki hodisaning o'zaro bog'liqligini o'rganishda o'quvchining individual-psixologik xususiyatlari, ta'lim muhiti, pedagogik muloqot va topshiriqlarning murakkablik darajasini ham hisobga olish zarur.

Ta'lim amaliyotida o'quvchilarning kognitiv motivatsiyasini rivojlantirish, ularning intellektual faolligini rag'batlantiruvchi psixologik-pedagogik sharoitlarni yaratish va bilish faoliyatining ichki mexanizmlarini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, muammoli ta'lim, izlanishga yo'naltirilgan topshiriqlar, mustaqil ta'lim faoliyati va o'quvchilarning individual qiziqishlarini hisobga olish kognitiv motivatsiyani qo'llab-quvvatlashning muhim vositalari sifatida qaralishi mumkin. Biroq mazkur vositalarning samaradorligi o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari, motivatsion ehtiyojlari hamda ta'lim jarayonida yuzaga keladigan psixologik sharoitlar bilan uzviy bog'liq. Shu jihatdan, kognitiv motivatsiyaning o'quvchilar intellektual faolligiga ta'sirini nazariy jihatdan tahlil qilish bilan bir qatorda, mazkur bog'liqlikni empirik ma'lumotlar asosida o'rganish ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Nazariy yondashuvlar va empirik natijalarni uyg'unlashtirish kognitiv motivatsiyaning tarkibiy xususiyatlarini, intellektual faollik bilan bog'liq namoyon bo'lish shakllarini hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi omillarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

O'zbekiston ta'lim tizimida o'quvchilarning bilishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish dolzarb muammo hisoblanadi. Prezident Sh.M. Mirziyoyevning ta'lim sohasidagi strategik hujjatlarida o'quvchilarda mustaqil bilishga intilishni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ammo mahalliy psixologik tadqiqotlarda kognitiv motivatsiyaning intellektual faollikka ta'siri ko'pincha nazariy jihatdan yuzaki o'rganiladi yoki faqat empirik ma'lumotlar bilan cheklaniladi. Ushbu maqola bu ikki jihatni uyg'unlashtiradi.

Edward Deci va Richard Ryan (1985) tomonidan ishlab chiqilgan O'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory, SDT) zamonaviy motivatsiya psixologiyasining asosiy sütünlaridan biri hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, barcha insonlar uchta universal psixologik ehtiyojga ega: avtonomlik (autonomy), kompetentlik (competence) va aloqadorlik (relatedness). Bu ehtiyojlar qondirilganda ichki motivatsiya tabiiy ravishda vujudga keladi va kuchayadi.

SDT motivatsiyani bir o'lchamli emas, balki ko'p darajali kontinuum sifatida tasvirlaydi: tashqi tartibga solish (external regulation) → kiritilgan tartibga solish (introjected regulation) → identifikatsiyalangan tartibga solish (identified regulation) → ichki tartibga solish (intrinsic regulation). Intellektual faollik nuqtai nazaridan, identifikatsiyalangan va ichki tartibga solish darajalari eng samarali hisoblanadi, chunki ular o'quvchining bilish faoliyatini tashqi bosim emas, balki ichki qiziquvchanlik va shaxsiy ahamiyat tuyg'usi asosida boshqaradi (Deci & Ryan, 2000).

SDT doirasidagi empirik tadqiqotlar (Ryan & Deci, 2000; Vansteenkiste et al., 2006) ichki motivatsiyaning o'quv faoliyatida quyidagi ijobiy natijalar bilan bog'liqligini isbotlagan: yuqori kognitiv jarayon sifati, ijodiy yechimlarni izlash, chuqur ma'lumot qayta ishlash va uzog muddatli saqlash. Bu natijalar intellektual faollikning barcha komponentlari bilan mos tushadi.

Bernard Weiner (1986) ning attribution nazariyasi o'quvchilarning o'z muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini qanday izohlashi (atribut qilishi) va bu izohlarning keyingi motivatsiya hamda intellektual faollikka ta'sirini o'rganadi. Weiner to'rtta asosiy attribution omilini ajratadi: qobiliyat (ability), harakat (effort), vazifaning qiyinligi (task difficulty) va tasodif (luck).

Ichki va barqaror omillarga (qobiliyat, harakat) attributsiya qiluvchi o'quvchilar intellektual faollikning yuqori darajasini namoyish etadi, chunki ular muvaffaqiyatni o'z kuchlaridan deb biladi va muvaffaqiyatsizlikdan o'rganadi. Aksincha, tashqi va o'zgaruvchan omillarga (tasodif, o'qituvchi munosabati) attributsiya qiluvchi o'quvchilarda "o'rganilgan ojizlik" (learned helplessness) holati kuzatilishi mumkin (Seligman, 1975), bu esa intellektual faollikni keskin susaytiradi. O'zbekiston maktablarida ko'p uchraydigan "bahoni o'qituvchi qo'yadi" yoki "menga qolib ketadi" kabi iboralar aynan tashqi attributsiyaning ko'rinishlari hisoblanadi.

Carol Dweck (1986, 2006) ishlab chiqqan maqsad yo'nalishi nazariyasi (Goal Orientation Theory) ikki turdagi o'quv maqsadini farqlaydi: o'rganish maqsadi (mastery/learning goal) va natija maqsadi (performance goal). O'rganish maqsadida bo'lgan o'quvchi bilimni chuqurlashtirish va qobiliyatini oshirishga yo'nalgan bo'lsa, natija maqsadida bo'lgan o'quvchi faqat boshqalarga nisbatan yaxshiroq ko'rinishga yoki muvaffaqiyatsizlikdan qochishga harakat qiladi.

Empirik tadqiqotlar (Elliot & Dweck, 2005) o'rganish maqsadining intellektual faollik bilan kuchli ijobiy bog'liqligini isbotlagan. O'rganish maqsadida bo'lgan o'quvchilar qiyinchiliklar oldida intellektual qat'iyatlilikni saqlaydi, muammolarni hal etishda ijodiy yondashadi va ichki kognitiv motivatsiyani rivojlantiradi. Dweck (2006) ning "o'sish fikrlash tarzi" (growth mindset) kontseptsiyasi esa intellektual faollikni rivojlantirishning psixologik negizi sifatida keng e'tirof etilmoqda.

Yuqorida ko'rib chiqilgan uch nazariyani uyg'unlashtirgan holda, ushbu tadqiqotda kognitiv motivatsiya va intellektual faollik munosabatining integrativ modeli taklif etiladi. Modelga ko'ra: (1) ichki kognitiv motivatsiya (SDT) o'rganish maqsadi yo'nalishi (Dweck) bilan birgalikda intellektual faollikning motivatsion asosini tashkil etadi; (2) ichki attribution uslubi (Weiner) intellektual faollikning barqarorligini ta'minlaydi; (3) ushbu uch omil birgalikda intellektual faollikning yuqori darajasini belgilaydi. Ushbu model empirik tadqiqotning nazariy asosi sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot ishtirokchilari: Buxoro viloyatidagi 3 ta umumta'lim maktabining 9–11-sinf o'quvchilari (N=90; 42 nafar qiz, 48 nafar o'g'il; o'rtacha yoshi M=15.6, SD=0.8). Maqsadli tanlanma qo'llanildi.

Tadqiqot dizayni: kross-seksional korrelyatsion tadqiqot. O'lchash vositalari: (1) Moslashtirilgan "Maqsad yo'nalishi" so'rovnomasi (Elliot & Dweck, 2005) — o'rganish va natija maqsadi yo'nalishini aniqlash; (2) Weiner attribution uslubi so'rovnomasi — attributsiya yo'nalishini baholash; (3) SDT asosidagi "Akademik o'z-belgilash" shkalalari (Ryan & Deci, 2000) — ichki/tashqi motivatsiya darajasini o'lchash; (4) D.B. Bogoyavlenskayaning "Ijodiy maydon" metodi — intellektual tashabbuskorlik; (5) R.S. Nemovning intellektual qiziquvchanlik metodikasi. Barcha so'rovnomalarda o'zbek tiliga moslashtirildi (Cronbach α =0.76–0.84). SPSS 23.0 da Pearson korrelyatsiya, chiziqli regressiya va klaster tahlili amalga oshirildi.

Deskriptiv statistika: o'quvchilarning 34.4% yuqori, 42.2% o'rtacha va 23.3% past ichki kognitiv motivatsiya darajasini ko'rsatdi. Intellektual faollik bo'yicha 28.9% yuqori, 46.7% o'rtacha va 24.4% past daraja aniqlandi. Qiziqarli natija: o'rganish maqsadida bo'lgan o'quvchilarda (55.6%) intellektual faollik natija maqsadida bo'lganlarga (44.4%) nisbatan sezilarli darajada yuqori (M=7.6 vs M=4.9, t=12.3, p<0.001) ekanligi aniqlandi.

2-jadval.

Kognitiv motivatsiya turlari va intellektual faollik korrelyatsiyasi (Pearson r, N=90)

O'zgaruvchi	1	2	3	4	5
1. Ichki motivatsiya	—	-0.23*	0.79***	0.71***	0.68***
2. Tashqi motivatsiya	-0.23*	—	0.18	0.12	0.15
3. Int. tashabbuskorlik	0.79***	0.18	—	0.68***	0.72***
4. Kogn. qiziquvchanlik	0.71***	0.12	0.68***	—	0.64***
5. O'rganish maqsadi	0.68***	0.15	0.72***	0.64***	—

* p<0.05; *** p<0.001

Regressiya tahlili: ichki motivatsiya, o'rganish maqsadi va ichki attribution birgalikda intellektual faollik dispersiyasining 71.3% ini tushuntiradi ($R^2=0.713$, F=73.4, p<0.001). Ichki motivatsiya eng kuchli prediktor ($\beta=0.52$, p<0.001), undan keyin o'rganish maqsadi ($\beta=0.24$, p<0.01) va ichki attribution uslubi ($\beta=0.19$, p<0.05) keladi.

Olingan natijalar nazariy qismda taqdim etilgan integrativ model prognozlarini tasdiqlaydi. Birinchidan, ichki kognitiv motivatsiyaning intellektual faollikka eng kuchli ta'siri ($\beta=0.52$) SDT ning asosiy postulatini — avtonomlik, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlari qondirilganda intellektual faollik o'z-o'zidan rivojlanishini — empirik jihatdan isbotlaydi. Ikkinchidan, o'rganish maqsadining muhim ta'siri Dweck (2006) ning "o'sish fikrlash tarzi" kontseptsiyasi bilan to'liq mos keladi: bilimni chuqurlashtirishga yo'naltirilgan o'quvchilar intellektual faollikning barcha komponentlarini yuqori darajada namoyon etadi.

Attribution uslubining mustaqil ta'siri esa Weiner (1986) nazariyasini tasdiqlab, o'quvchilar o'z muvaffaqiyatlarini ichki omillar (harakat, qobiliyat) bilan bog'laganda intellektual faollik barqarorlashishini ko'rsatdi. O'zbekiston ta'lim muhitida bu natija ayniqsa muhim: an'anaviy ta'lim tizimida o'qituvchi markazlashgan yondashuv tashqi attributsiyani kuchaytirishi va intellektual faollikni susaytirishi mumkin.

Tadqiqot kognitiv motivatsiyaning intellektual faollikka ta'siri mexanizmlarini nazariy va empirik jihatdan chuqur ochib berdi. Uch nazariyani (SDT, attribution, maqsad yo'nalishi) uyg'unlashtirgan integrativ model intellektual faollik dispersiyasining 71.3% ini tushuntirdi. Amaliy tavsiyalar: (1) ta'lim jarayonida o'quvchilarning avtonomligini, kompetentligini va ijtimoiy aloqadorligini ta'minlash (SDT tamoyillari); (2) natija maqsadi o'rniga o'rganish maqsadini shakllantiruvchi pedagogik muhit yaratish; (3) maktab psixologlari tomonidan ichki attribution uslubini rivojlantirishga mo'ljallangan mashg'ulotlar tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Deci, E.L., & Ryan, R.M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2271-7>
- [2] Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation. American Psychologist, 55(1), 68-78. URL: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>
- [3] Dweck, C.S. (2006). Mindset: The new psychology of success. New York: Random House.
- [4] Dweck, C.S. (1986). Motivational processes affecting learning. American Psychologist, 41(10), 1040-1048.
- [5] Weiner, B. (1986). An attributional theory of motivation and emotion. New York: Springer.
- [6] Elliot, A.J., & Dweck, C.S. (2005). Handbook of competence and motivation. New York: Guilford Press.
- [7] Vansteenkiste, M., Lens, W., & Deci, E.L. (2006). Intrinsic versus extrinsic goal contents in SDT. Educational Psychologist, 41(1), 19-31.